

Református Szemle

Az Erdélyi Református Egyházkerület
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és az Evangélikus–Lutheránus Egyház
hivatalos lapja

Száznegyedik évfolyam
2011. július–augusztus

4

Reformatus Szemle

Alapítás: 1907

Kéthavonta megjelenő teológiai tudományos folyóirat

Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa

FŐSZERKESZTŐ

Dr. ADORJÁNI ZOLTÁN

email: adorjani@proteo.hu, tel.: 0744-989-052

FELELŐS SZERKESZTŐ

Dr. BUZOGÁNY DEZSŐ

email: buzogany@proteo.hu, tel.: 0744-254-208

MUNKATÁRSÁK

Dr. Geréb Zsolt

Dr. Kolumbán Vilmos József

Dr. Kovács László Attila

Dr. Molnár János

Dr. Pásztori-Kupán István

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

THEOLOGIA BIBLICA

Dr. Bolyki János (a Magyar Tudományos Akadémia doktora)

Dr. Herczeg Pál (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara – HU)

Dr. Marjovszky Tibor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA PRACTICA

Dr. Fekete Károly (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Dr. Szűcs Ferenc (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara – HU)

Dr. Fazakas Sándor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

HISTORIA ECCLESIAE

Dr. Dienes Dénes (Sárospataki Református Hittudományi Akadémia – HU)

Dr. Ferenc Postma (Vrije Universiteit Amsterdam – NL)

ISSN 0254-4458

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 400079 Kolozsvár, Király utca (str. I. C. Brătianu) 51. sz.

Telefon: 0264-592-453

Bankszámla: BCR Cluj – RO66RNCB0106026604570001

Megrendelés: e-mail: iratterjesztes@reformatus.ro

Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában

Adorjáni Zoltán: <i>375 éves az Öreg graduál</i>	347
--	-----

EURÓPAI KULTURÁLIS KINCS ÉS ANYANYELVŰ ISTENTISZTELET. 375 ÉVES AZ ÖREG GRADUÁL I.

Köszöntések és bevezető gondolatok

Rezi Elek: <i>Rektori köszöntés</i>	351
<i>Védnöki beszédek</i>	
Adorjáni Dezső-Zoltán.....	352
Sógor Csaba	353
Benkő Tímea, Kiss Jenő: <i>Témafelvezetés</i>	354

ELŐADÁSOK

Kurta József: <i>Az elképzeléstől a megvalósulásig. Bethlen Gábor elveszett graduálja és az Öreg graduál</i>	356
V. Ecsedy Judit: <i>Az Öreg graduál (1636) mint nyomdatörténeti különlegesség</i>	363
Geréd Vilmos: <i>A keresztény egyház ősi zenei nyelve</i>	372
Fekete Csaba: <i>Az Öreg graduál Psalteriuma</i>	375
Papp Anette: <i>Adalékok az Öreg graduál antifónáinak kapcsolataiboz</i>	397
Szabó András: <i>A lamentáció</i>	411
Elena-Maria Şorban: <i>Erdélyi középkori katolikus gradualé-kódexek</i>	417
Kovács Sándor: <i>Kézírtos graduálok az Erdélyi Unitárius Egyházban</i>	423
Pap Ferenc: <i>A kőrösi Öreg graduál története és üzenete</i>	440
Karasszon Dezső: <i>Hogyan énekeljük az Öreg graduál?</i>	454
Ferenczi Ilona: <i>A 17. századi kézírtos graduálok és az Öreg graduál kapcsolatai</i>	458

Pap Ferenc*
Nagykőrös/Budapest

A kőrösi *Öreg graduál* története és üzenete**

Die Geschichte des *Großen Graduals* von Kőrös und seine heutige Botschaft. Zusammenfassung

Ein fast vollständiges Exemplar des vor 375 Jahren in Gyulafehérvár (Alba Iulia/Karlsburg) gedruckt erschienenen, altprotestantisch-reformierten liturgischen Gesangbuches wird in der ungarischen Stadt Nagykovács aufbewahrt. Es ist eines der erhalten gebliebenen wenigen Gradualbücher im Karpatenbecken, das Fürst Georg Rákóczi I. der reformierten Kirchengemeinde dieser Stadt kurz nach der Erscheinung im Jahre 1637 schenkte. In diesem Beitrag stellen wir detailliert die Geschichte des Graduals bis auf unsere Tage dar, wie sie sich aus unseren schriftlichen Quellen erschließen lässt. Im zweiten Teil geht es um unsere aktuellen liturgischen und kirchenmusikalischen Fragen, die im Hinblick auf das reiche Erbe des Christentums und der Reformation behandelt werden.

Schlüsselwörter: das *Kőröser Gradual*, Liturgie, Kirchenmusik.

A nagykovácsi reformátusság és a nagykovácsi református iskolák régi és közelmúltbeli története szorosán és szimbolikusan összefonódott a kőrösi egyháznak adományozott *Öreg Gradual* történetével és sorsával. Meggyőződésem szerint ez az összekapcsolódás nem csupán a múlt vonatkozásában igaz, hanem jövőképet hordoz magában, és távlatokat nyit. A bevezető mondatban említett tény kettős nyomtérképet ad a 375 éve megjelent *Öreg graduál*ra emlékező eseményeknek Nagykovács városában. A legnagyobb csoda természetesen az, hogy Nagykovácsön még mindig *jelen időben* beszélhetünk e könyvről, amely csodálatos, felbecsülhetetlen eszmei értékű könyvritkaság, amit az adott közösséghez való történeti kapcsolódása még inkább emel. Habár a *Gradual* magán hordozza a történelmi viharok, ízlés- és korszakváltások, hanyattatások nyomait, és „történelmi vándorútjai” leképezik szűkebb-tágabb környezetünk múltját, az *Öreg graduál*ról való beszéd az elmúlt évtizedek egyházzenei és liturgiai párbeszédének egyik emblemikus és megkerülhetetlen témájává lett. A

* Pap Ferenc református lelkész, egyetemi adjunktus a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán (KRE HTK; Budapest) végezte teológiai tanulmányait, majd a németországi Münsterben volt ösztöndíjas hallgató. Doktori fokozatot 2009-ben szerzett a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. 2005 óta a KRE HTK tanársegéde, 2009-től pedig adjunktusa. A Károli Egyetemen működő Szenci Molnár Albert Egyházművészeti Intézet alapító tagja és a liturgiai szakcsoport vezetője. Meghívott, szakértői tagja a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának, valamint a MRE Zsinata által életre hívott Énekeskönyvi Bizottságnak. 2002–2007 között a Nagykovácsi Református Egyházközségben teljesített lelkeszi szolgálatot. Kutatási területe a kultusz- és liturgiátörténet.

** A tanulmány annak az előadásnak szerkesztett és kiegészített változata (*Keresztyén könyvritkaságok I.: a 375 éve megjelent Öreg Gradual sorsa*), amely a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karán (Nagykovács) szervezett *Főiskolai Művészeti Napok* rendezvény keretében hangzott el 2011. május 4-én.

graduálok és a graduálirodalom kutatása számos előrevívő hozadékaival együtt¹ az egyház istentiszteleti életének és az egyháziasság mai formái keresésének vízvonalasztója.

Az 1636-ban 200 példányban Rákóczi György korabeli művelődés- és egyházpolitikájának összefüggésében,² valamint Keserői Dajka János és Geleji Katona István püspökök szerkesztésében kiadott *Öreg graduál* minden egyes példánya olyan önálló történettel és múlttal rendelkezik, amely önmagában, de mégis magyar református közösségünk istentisztelet- és teológiatörténeti összefüggésében vizsgálható és értelmezendő. Az *Öreg graduál* példányainak kutatása és vizsgálata ebből következően egyszerre nagyszerű, felemelő feladat és egyszerre nagyon nehéz kihívás; egyszerre gyülekezet- és helytörténeti vizsgálódás és egyszerre magyar református egyházzene- és liturgiátörténeti szakmai munka. A feladatkijelölés összetettségéből következik, hogy az *Öreg graduál* történetét más graduálkönyveinkkel ellentétben csak sok ember szorgalmas munkájának eredményeképpen kísérelhetjük meg elkészíteni.

Kurta József alapvető munkájában mindannyiunk kezébe adta az *Öreg graduál* szerkesztésének, nyomtatásának és szétosztásának ma tudható, kikövetkeztethető, ill. sejtethető történetét.³ Egy korábbi tanulmányában és könyvében ugyanő foglalkozott az általa elérhető példányok bejegyzéseivel, a tényleges használatra utaló jelzésekkel, a könyvekben található egyéb (egyház)történeti feljegyzésekkel.⁴ Fekete Csaba részletesen foglalkozott a magyarországi, ill. Magyarországon őrzött példányok egynémelyikével. A későbbi kutatást módszertanilag is meghatározta a sorozat első, nagy lélegzetű tanulmánya az *Öreg graduál* valamikori *somorjai* (ma a Debreceni Nagykönyvtárban) példányának és a hozzáfűzött énekrendnek a vizsgálata,⁵ amit további három *Öreg graduál* bemutatása követett: a *hajdúnánásié*,⁶ a valószínűsíthetően *óbudaié* (ma a budapesti Ráday Könyvtárban),⁷ valamint az időközben restaurált *kecskemétié*.⁸ Jelen írásomban az *Öreg graduál* nagykőrösi példányának a történetét szeretném bemutatni abban a reményben, hogy e munka tevékeny hozzájárulás lesz az előbb ismertetett és saját koncepciójú cikksorozat *Kőrösi neumák*kal való kiegészítéséhez.

Az általam is alaposabban ismert kecskeméti és nagy valószínűséggel óbudai példányhoz képest a kőrösi kötésében sokkal mivesebb, tartalmában pedig teljesebb. A korábbi szakirodalomban csak futólag érintették az *Öreg graduál* mint szertartási énekkönyv⁹ kőrösi példányát, így pl. Ferenczi Ilona korai megjegyzései inkább csak a

¹ Vö. Ferenczi Ilona: A graduálkutatás története. In: *Magyar Egyházzene* VII. (1999/2000), 275–282.

² Vö. Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Budapest 1978. Ferenczi Ilona: Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében). In: *Magyar Egyházzene* I. (1993/1994), 21–30.

³ Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002, 7–22. és 95–98.

⁴ Kurta József: Kántorok bejegyzései az Öreg Graduál erdélyi példányaiban. In: *Magyar Egyházzene* VIII. (2000/2001), 205–213. Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben* 103–121.

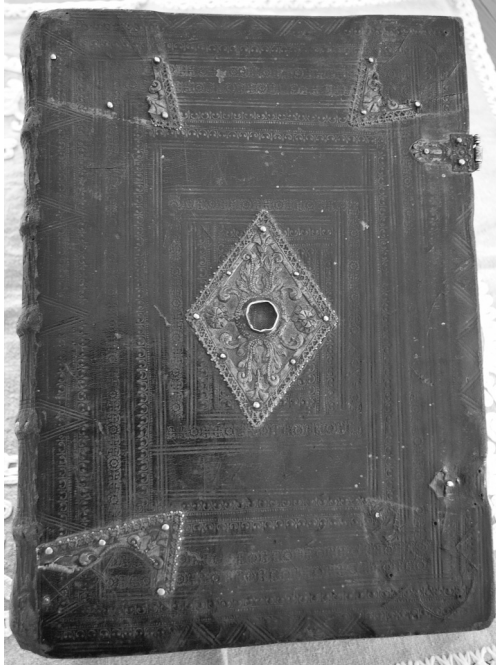
⁵ Fekete Csaba: Graduál és református istentisztelet. Liturgiátörténeti áttekintés az Öreg Graduál somorjai példányának kéziratossági pótlékai alapján. In: G. Szabó Botond – Fekete Csaba – Bereczki Lajos (szerk.): *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000, 207–352.

⁶ Fekete Csaba: Nánási neumák. Hajdúnánás Öreg graduáljának bejegyzései. In: *Magyar Egyházzene* VIII. (2000/2001), 187–204.

⁷ Fekete Csaba: Óbudai (?) neumák. A Ráday Könyvtár Öreg graduáljának bejegyzései. In: *Magyar Egyházzene* IX. (2001/2002), 35–45.

⁸ Fekete Csaba: Kecskeméti neumák és töredékek. In: *Magyar Egyházzene* XIV. (2006/2007), 41–55.

⁹ Itt azon írásokra gondolok, amelyek az *Öreg graduál* nagykőrösi példányával nem csupán könyvtári-könyvészeti ritkaságként foglalkoztak.

Az Öreg graduál nagykovácsi borítója

nagyheti tételeket (passió, lamentáció), ezek kézírásos pótlásait érintik.¹⁰ Az elmúlt években jómagam számos alkalommal tartottam előadást, könyvbemutatót és többször írtam különböző szempontok szerint a kőrösi Öreg graduál történetéről¹¹ és ezzel összefüggésben a nagykovácsi egyházzene-történet korai forrásairól.¹² Az Öreg graduál története és jelentősége elsősorban a keresztyén istentiszteletben betöltött szerepe miatt fontos, ez a liturgia- és egyházzene-történeti aspektus természetesen összefügg a könyvészeti és könyvtári ismeretekkel és megállapításokkal.

A szertartási énekeskönyv hosszú előkészítő és nyomdai kivitelezési munkák után 1636 júliusában vagy augusztusában jelent meg 200 példányban Gyulafehérvárott, majd a kor szokása szerint kötetlenül osztották szét fejedelmi ajándékként,¹³ ezért mindegyik példány kötése egyedi munka és iparművés-

zeti alkotás, külön-külön vizsgálendő. Mai egyházzenei és liturgiai, egyházon belüli kontroverziáink egyik kérdése a 200 példány tényének értelmezése. Saját konkrét, szakmai ismereteken alapuló álláspontjuk pontos definíciójának megnevezése nélkül, történetitlen vagy a történeti kontextus összefüggéseiből szabadon válogató partnereink általában egyszerre tartják az igazi reformátusságra nézve veszélyesnek, sőt szélsőségesnek az óprotestáns örökséget¹⁴ és a „karizmatikus dicsőítést”. Miközben keresik a reformátusság önkifejeződésének mintegy „független” formáit és definícióit, felettlébb

¹⁰ Ferenczi Ilona: Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században. In: *Zenetudományi dolgozatok* (1985), 61–71. Ferenczi Ilona: Zenei helyesírás és „variálás” a XVI–XVII. századi graduálokban. In: *Zenetudományi dolgozatok* (1988), 61–71. Ferenczi Ilona: Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében). In: *Magyar Egyházzene* I. (1993/1994), 21–30.

¹¹ Pap Ferenc: A kőrösi Öreg Graduál. Évfordulóink tükrében. In: *Tudóstívtány az Arany János Református Gimnázium és Diákotthon 2005/2006. iskolai évről, újjászületésünk 13. tanévről*. Nagykovács 2006, 75–85.; Pap Ferenc: Az Öreg Graduál mint könyv. In: *Nagykovácsi Kalendárium* XIV. (2011), 81–85.

¹² Pap Ferenc: Nagykovács egyházzene-történetének vázlata a XVIII. század végéig. In: Dávid István (szerk.): *Református Egyházzene Nagykovácsön I. Történelem és aktualitás*. Nagykovács 2005, 3–24. Pap Ferenc: Graduáltól diktálásig. Változások és következmények a nagykovácsi források alapján. In: *Magyar Egyházzene* XIV. (2006/2007), 57–74. Pap Ferenc: Kántor és pulpitus a reformáció korától. In: *Református Szemle* CI. (2008/4), 354–371. E tanulmány bővített változata megjelent in: *Magyar Egyházzene* XVI. (2008/2009), 441–460.

¹³ Kurta József: *Az Öreg Graduál* 20–22.

¹⁴ Vö. Draskóczy László: *Himnológia. Jegyzet*. Pápa 2001, 23–26. Érvelését Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Budapest 1950. 136. és 142. oldalairól vett idézetekkel támasztja alá. Sajnálatos, hogy Draskóczy László a két idézet teljes kontextusát nem veszi figyelembe, de az elmúlt évtizedek legújabb kutatási eredményeit sem, amelyek a több mint 60 évvel ezelőtt megjelent könyv összefoglalása óta számos helyen pontosították ismereteinket levéltári kutatások és a Graduálok részletes, egyedi elemzése által.

vigyázni kell arra, hogy csak a kétezer esztendőös egyetemes keresztyén örökség történeti eredőkből táplálkozó mai formái hordozhatják a reformátusság és a magyar reformátusság saját hangját.¹⁵ A magyar református-protestáns liturgiátörténet korai évszázadainak zárójelbe tétele melletti fő érvek az, hogy az *Öreg graduál* marginális jelenség, mivel az „csak” 200 példányban jelent meg. A korabeli szokások és technikai lehetőségek, valamint a könyvkiadás számadatainak, a könyvhasználat tényeinek ismeretében¹⁶ ez a szám nem a jelenség marginalitása mellett szól, hanem azt mutatja, hogy az *Öreg graduál* eljutott azon szellemi, regionális és országos csomópontokra, ahol az iskolai oktatás révén, más típusú énekeskönyvi hagyományainkkal együtt az egyház istentiszteleti életébe, a magyar református iskolamester-, kántor- és lelkészképzésbe is bekerült és bekerülhetett.¹⁷ Természetesen az *Öreg Gradual* nem teljesen új, addig ismeretlen anyagot tartalmazott, hanem normatív szándékkal az addig meglévőket szintetizálta és egységesítette, sőt hathatósan befolyásolta énekeskönyveink további történetét. Az *Öreg graduál* kiadása és története tehát szervesen beleépül a magyar protestáns-református liturgia- és egyházzene-történetbe.¹⁸

Tolnai Pap István sárospataki elsőlelkész¹⁹ osztotta szét a Gradual példányait a felvidéki, partiumi és a hódoltsági területén lévő gyülekezeteknek. Ez a szétosztási folyamat nagy valószínűséggel több mint két évig tartott (1636–1638), ahogyan ezt a fennmaradt adatok is bizonyítják. A megajándékozott gyülekezetek listáját nem ismerjük, más forrásokból vannak adataink az egyes példányok átvételéről és elszállításáról.²⁰

Kőrös²¹ mezőváros városi és egyházi igazgatása szétválaszthatatlanul összefüggött, ezért az *Öreg graduál* vonatkozásában a fennmaradt városi dokumentumokra támaszkodhatunk.²² A városi másodbírói számadáskönyv szerint az *Öreg graduál* az 1637–38. gazdasági évben²³ került Patakról Kőrösre. Pontosan nem tudjuk, honnan és hogyan

¹⁵ Amennyiben beszélgetőtársaink mondanivalóit alaposan mérlegeljük, rá kell jönnünk, hogy a világhoz és a mai divatirányzatokhoz való alkalmazkodás elleni, valamint a 16–17. század mint a református útkeresés korszaka melletti érvek összességében mégis a „karizmatikus dicsőítés”, szellemtörténetileg pedig a 20. század második felének liberális gondolatmenetéhez áll közelebb. Ezen csoportok az egyházi zenében és énekekben valójában csak kiszolgáló, alárendelt funkciót vélnek felfedezni.

¹⁶ A magyar reformáció első évszázadaiban az ún. „gyülekezeti énekeskönyv”, ill. pontosabban annak előképe: a kancionale vagy impresszum általános gyülekezeti használata sem volt jellemző. Az énekeskönyv javarészt a kántor, iskolamester (rektor) és a lelkész használatában állt és mintegy normaszövegül szolgált. Ezen kisebb méretű énekeskönyvek is „csak” néhány száz példányban jelentek meg, és van olyan, amelyből csak egyetlen példányt vagy néhány töredéket ismerünk. Vö. részletesen: H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest 2004. (Historia Litteraria 17.); Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Budapest 2008. (Res Libraria II.) 72–78.

¹⁷ Miskolczi Csulyak István szerint *országunknak mindenik nevezetes Ecclesiáit* megajándékozta a fejedelem. Kurta: *Az Öreg Gradual* 97.

¹⁸ 1635 után énekeskönyv-történetünk új korszaka, ill. fejezete kezdődik. Vö. H. Hubert: *i. m.* 184–186.

¹⁹ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Budapest, 31977. 646.

²⁰ Vö. Kurta József: *Az Öreg Gradual* 95–98.

²¹ A *Nagykőrös* névváltozat a XVIII. század folyamán honosodott meg, feltehetőleg az ez időben betelepítés útján létrejövő *Kiskőrös*től való egyértelmű megkülönböztetés miatt.

²² E helyen kell megjegyeznünk, hogy a város- és gyülekezettörténet írásos emlékei 1626-tól számadáskönyvek, 1636-tól pedig tanácsi jegyzőkönyvek formájában állnak rendelkezésre több-kevesebb hiánnyal. A másodbírói számadáskönyvek tartalmazzák a város költségén beszerzett dolgok feljegyzését. A városi tanács rendszeresen szerzett be tárgyakat, dolgokat az egyházközség és a templom számára (pl. impresszumokat is).

²³ Ebben az időszakban a fogalmaink szerinti közigazgatási és gazdasági év a Szent György napi (április 24.) bíróválasztástól a következő év Szent György napjáig tartott.

értesült a város és a helyi egyház a Kőrösnek szánt Graduálról és az átvétel körülményeiről, más egyéb irat, levelezés nem maradt fenn. Annyi bizonyos, hogy a város képviselőket küldött Patakra az ilyenkor szokásos ajándékokkal. A számadáskönyv restaurált példányának²⁴ eredetileg is egymás után következő bejegyzései ma így olvashatóak (a bejegyzések utáni kifizetett összeg feljegyzését e helyen nem közlöm):

„Patakra hogi az Gradualleiert küldöttünk az kocsisnak fizettünk; Ugian oda [...] aýandek költ ell d 76; Ugian oda kölfsegh köllt el; [...]tattuk megh Döbröczönbe ez[...]let az Tipograffuffal; [Csato]t²⁵ vöttünk az Gradualleink; [B]oglarozafsara”.²⁶

Ugyanebben a számadáskönyvben később olvasható:

„Az Gradualnak valo dezkaert attu[n]k; Kadas Janosnetül Vaznot az kiben az gradualet Döbröczönbe küldöttük vöttünk 2 fíngot”.

Az első feljegyzéscsoport után a Gergely napi lakoma költségeit is megemlíti a másodbíró. A számadáskönyv fennmaradt példánya minden bizonnyal tisztázat, azaz a városi tisztségviselő egyéb jegyzeteiből állította össze később a végleges elszámolást. Sajnos a fentebb hivatkozott *Okmánytár* nem mindegyik vonatkozó mondat 19. századi olvasatát közli, magát a *registrumot* nem olyan régen restaurálták, de a sérült, feltehetőleg megázott lapokon, ill. lapszéleken található szöveg néhány helyen olvashatatlan.²⁷ Ugyanebben az évben feljegyzést találunk arról, hogy a fejedelem követe a városban járt, több ajándékot küldött a város a fejedelemnek, és egy csizmát adott „Körösi Istvánnak az fejedelem követjének”.²⁸ Azonban nem lehet tudni, hogy ezek az adatok egyáltalán összefüggésbe hozhatóak-e az *Öreg graduál* Nagykőrösre kerülésével.

A fentiek, valamint az időjárási és közlekedési viszonyok figyelembevételével nagy bizonyossággal állítható, hogy Nagykőrös 1637 tavaszán, kora nyarán (május-június?) hozta el Sárospatakról az *Öreg graduált*, amelyben a megszokott fejedelmi bejegyzést találjuk:

„Georgius Rakoczy MPria²⁹ Non est currentis neq[ue] volentis sed miser[entis]³⁰ DEI körösi ecclesiae”.

²⁴ Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya (a továbbiakban: PML NKO) V. 206-a Nagykőrös Város Másodbírájának iratai. Számadáskönyv, 1637.

²⁵ B. Bobrovsky Ida olvasata! In: B. Bobrovsky Ida: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)*. Budapest 1980, 128.

²⁶ A Szilády-Szilágyi szövegkiadás nem betűhív átirás és nem tartalmaz minden adatot, hanem inkább témakörönként csoportosított válogatásként fogható fel. Néhol a XIX. olvasat segítségünkre siethet, ugyanis lehetséges, hogy a szerzőpáros a kéziratot még jobb állapotában látta. A következő mondatokat hozza a kiadvány: „Az gradual csinaltatása tölt summa szerént 53 ft. 75. d. Patakra, hogy az graduálejért küldöttünk, az kocsisnak fizettünk 2 ft. 50 d. Ugyan oda való ajándék költ el 76 d. Költség költ el 2 ft. 40 d. Kadas Istvánnétül vásznat az kiben a graduálet Döbröczönben küldöttük, vöttünk 2 singöt 18 d.” Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *Okmánytár a bódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból. (I–II. kötet)* Pest 1863, I., 58.

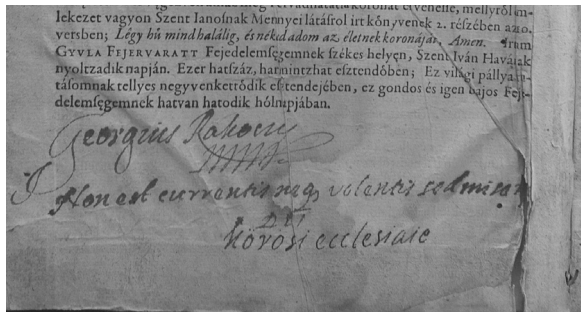
²⁷ Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *i. m.* 58. is megjegyzi: „Ezen registrum felső része igen meg van rongálva s fakúlva, ennél fogva hiányos is.” A könyv állapota a későbbi számos hanyattatás, tárolási körülmények miatt feltehetőleg időközben még rosszabb lett.

²⁸ Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *i. m.* 58.

²⁹ A névhez tartozó hitelesítő kalligrafikus jel értelme a *saját kezű* (*Manu propria*) bejegyzés tanúsítása. Feloldásaként a hosszabb, hagyományosabb rövidítést választottam (*MPria*) az íráskép hossza alapján is.

³⁰ Szakadt lap, romlott szöveg, amit ragasztással javítottak. A Graduált feltehetőleg körbevágták, amit főként a passiók részekhez fűzött lapalji vagy oldalszéli jegyzetek hiányaiból lehet látni.

Adataink alapján nyitott kérdés, hogy a kötetlen *Öreg graduál* Kőrösre hozták, majd utána küldték Debrecenbe, avagy Sárospatokról rögvest Debrecenbe vitték, hogy a Graduált a tipográfussal (Fodorik Menyhérttel?), azaz a nyomdásszal megcsináltassák, beköttesék. B. Bobrovsky Ida szerint ekkor csupán azért küldték a Graduál lapjait Debrecenbe, hogy összefűzessék, a könyv első

A nagykovácsi *Öreg graduál* fejedelmi bejegyzése

bőrkötése azonban később készült, habár a csatokat és a boglárokat³¹ már 1637-ben beszerezték.³² Mindez összességében elég valószínűtlen, inkább arról van szó, hogy az első bekötést és díszítést részben-egészben később javították, ill. cseréltették.

A kőrösi *Öreg graduál* kézírásos pótlásainak (nagyheti tételek, lamentációs rész) eredetét és keletkezését eddig nem sikerült egyértelműen tisztázni, kérdés, hogy a pótlás azokkal a *defectusokkal* összefüggésbe hozható-e, a hibás példány egykorú kijavításaként értelmezendő-e, amelyekről Rákóczi és Tolnai Pap levelezéséből tudunk, vagy az elhasználódás, sérülés miatt később helyben egészítették ki.³³ A kutatásnak később tisztázni kell a kézírásos pótlás jelenségét,³⁴ Fekete Csaba a kecskeméti töredékes példány hasonló kiegészítéséről megállapította, hogy az pl. nem a nagykovácsi példány, hanem valamilyen kézíratos hagyomány vagy forrás folytatásaként, másolataként értelmezendő.³⁵ Rendkívül egyszerű szövegpótlásról van szó, a másoló-pótló kéz ugyan a kottavonalakat behúzogatta, de a kottázás javarészt elmaradt, vagy néhány helyen a gregorián kottairást primitív „hegyvonulatként” húzta be. Összességében valószínűbbnek tűnik a használat következtében való romlás pótlásának lehetősége. Ferenczi Ilona korai megállapításai is ebbe az irányba mutatnak, meglátásom szerint a nagyheti tételekre, a passióra vonatkozó megállapításai a lamentációs részre is vonatkozik: a „nagykovácsi példányban a passiót a 18. században javították ki.”³⁶

„Az *Öreg Graduál* hajdúböszörményi példányából megtudható, hogy a passiót, a lamentációt a 18. században is énekelték, a Nagykovácsin őrzött példány passiójába pedig változtatásokat vezettek be ugyancsak a XVIII. században.”³⁷

„A hajdúböszörményi, nagykovácsi, somorjai és szerencsi példányokba utólag bejegyzett zenei jelek legnagyobb részét hajlítások.”³⁸

³¹ Ezek B. Bobrovsky szerint sem debreceni eredetűek.

³² B. Bobrovsky: *i. m.* 36.

³³ Kurta József: *Az Öreg Graduál* 96–97.

³⁴ Kurta József: *Az Öreg Graduál* 97. megállapítja a nagykovácsi példány kézíratos pótlásának tényét (a *Graduál* példányát nem vizsgálta, uo. 104. és 120.), a kérdést értelemszerűen nyitva hagyja.

³⁵ Fekete Csaba: *Kecskeméti neumák* 52–53.

³⁶ Ferenczi Ilona: *Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században* 69. (59. láb.).

³⁷ Ferenczi Ilona: *Zenei helyesírás és „variálás” a XVI–XVII. századi graduálokban.* 69. (45. láb.).

³⁸ Ferenczi Ilona: *Kísérlet a liturgia egységesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében)* 28. (30. láb.).

A számadáskönyvek tartalmazznak még néhány adatot a Graduállal, annak javításával kapcsolatban:

„Isment az Gradualra vettünk hat fíngh selyem sinort³⁹ (1639); Az melj Könivet az Fejedelem küldöt azt Czináltattuk be, s az graduált a köniv Czinialovall 3 Tallerert., valamint: Ugja[n] azokra az könyvekre bőrt vettünk⁴⁰ (1643-1644); Az Gradual Czinyalaser Ötvös Gergelynek fizettünk (1645); Eötvös Gergelynek a gradual Czinialtasafaert fizettünk⁴¹ (1649)”.⁴²

Mindezen adatok természetesen az *Öreg graduál* használatáról tanúskodnak, az első kötet díszítésével együtt javíttatják, cseréltetik. Érdekes a *könyvekre* kifejezés használata. Ebből a fordulatból feltehetőleg nem lehet arra következtetni, hogy az *Öreg graduál* nagykőrösi példányát elsőször két kötetre szétválasztva köttették be (mint a kecskeméti⁴³), majd később egyesítették a könyvet. Az 1643–1644-es gazdasági évből származó első számadáskönyvi bejegyzést nagy valószínűséggel úgy lehet helyesen értelmezni, hogy ekkor köttették be a fejedelem által küldött könyvet, azaz a *Praeconium* egyik kötetét,⁴⁴ és egyúttal a Graduált is köttették, tehát ezekre a könyvekre vettek bőrt.

A két korabeli kőrösi ötvös közül mindig Ötvös Gergelyt és nem Bozó Pált bízták meg, hogy ezzel az értékes és fontos könyvvel foglalkozzon. B. Bobrovsky Ida feltételezése szerint ez azért volt így, mivel a könyv díszei Ötvös Gergely munkái lehetnek.⁴⁵ A levéltári források hiányai alapján azonban az is elképzelhető, hogy a jelenleg ismert díszítések valóban csak ebben az időben készültek el.

A művészettörténet a mára már megkopott Graduál borító „törökös inspirációjú” díszítésének művészi értékét⁴⁶ egyöntetűen méltatja. Ezek a díszek „az orientális irányú művészet” legszebb és legeredetibb darabjai, amelyek néhány más úrvacsorai edényen láthatóak vagy feltételezhetőek.⁴⁷

„A Graduál ezüstveretei közül csak a középső, rombold alakú maradt épen, a sarkokon levők letöredeztek, elvesztek. A finoman megmunkált áttört és cizellált veretet gótikus jellegű levélpárta keretezi. Közepében kerek foglalat, átlós irányban egy-egy gazdagon megformált tulipán levéldísszel és szirmai közül kinövő szegfűvel, két oldalán egy-egy indával. Az egymás felé hajló indák szegfűfejet fognak közre. A veret pompás hatását eredetileg piros, ma már fakó bársony alátét emelte. Az *Öreg graduál* 1677-ben készült egyszerű vonalas-rozettás bőrkötésben⁴⁸ maradt napjainkra.”⁴⁹

³⁹ „Az graduálra vettünk 6 sing selyemsinort 48 d.” Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *i. m.* 88.

⁴⁰ „Az mely könyvet az fejedelem küldött, azt csináltattuk be s az graduált könyvcsinálóval 3 ft. Ugyan azokra a könyvekre bőrt vettünk 35 d.” Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *i. m.* 107.

⁴¹ „Ötvös Gergelynek az graduál csináltatásáért fizettünk 80 d.” Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *i. m.* 156.

⁴² PML NKO V. 206-a

⁴³ Fekete Csaba: *Kecskeméti neumák* 42–43.

⁴⁴ A nagykőrösi iskola pecsétjével ellátott *Praeconium* kötet Nagykőrösön is, de a Ráday Könyvtárban is található.

⁴⁵ B. Bobrovsky: *i. m.* 36.

⁴⁶ A kecskeméti-nagykőrösi ötvösökkel kapcsolatban ld.: B. Bobrovsky: *i. m.* 29–38.

⁴⁷ B. Bobrovsky: *i. m.* 36.

⁴⁸ A dátum a Graduál borítóján olvasható (*a szerző megjegyzése*).

⁴⁹ B. Bobrovsky: *i. m.* 36. A graduálok kötésének és átkötésének, valamint a nagykőrösi Graduál vonatkozó adatainak vonatkozásában ld.: Fekete Csaba: Graduálmásolás vagy graduálszerkesztés? 464. In: *Magyar Egyházzene* XVI. (2008/2009), 461–468.

Ha nagybecsű énekeskönyvünk bekötését alaposan és megfelelő fényviszonyok között vizsgáljuk, akkor feltűnik, hogy a bőrborításba 1736, vele átellenben pedig 56 van karcolva. E két utóbbi évszámnak a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján különösebb jelentőséget nem lehet tulajdonítani.

A használatra utaló jelek, bejegyzések, neumák átlagos és szokványos használatra utalnak. 19 himnuszban találunk előadásra utaló jeleket, a nagyheti repertoár természetesen a könyv leginkább elhasznált részeihez tartozik, 26 antifóna végén találunk utalást zsoltárra, ill. *canticumra*, 20 zsoltárban *mediatio*, ill. *terminatio* jelölését. Reméljük, hogy korábbi kutatásai alapján Fekete Csaba elkészíti a kőrösi Graduál 18. század végéig tartó használatának részletezését és elemzését.

A graduál-tételek használatára, az iskolás gyermekek istentiszteleti éneklésére, annak fokozatos szűkülésére vonatkozó levéltári adatokat korábbi tanulmányomban közöltem.⁵⁰ Az egyházközség jegyzőkönyve szerint az egyháztanács 1756 januárjában szüntette meg a gyermekek által köznap reggel énekelt introitust.⁵¹ A nagyheti repertoár folyamatos használatával kell legtovább számolnunk, megszüntetésére 1773 márciusában került sor.⁵² A kántor a nagypénteki passió elmondásáért a kor szokása szerint külön fizetségben részesült,⁵³ utalásaink vannak arra nézve, hogy a lamentációt vagy annak részleteit nagyobb diákok énekelték. A kőrösi Graduál sajátossága a lamentáció-részleteket tartalmazó, javarészt kotta nélküli kézzel másolt lapok, amelyeket a Graduál lapjai közé helyezve találunk, kettőn kézíratos feljegyzés tájékoztatja az utókort a „betétlapok” keletkezésének céljáról: talán segítségével készültek fel és énekelték el a diákok a lamentációt vagy annak egyes részletét.

„Petrus Olnadi dixit duobus vicibus Deo adjuvante.”⁵⁴

„Kaszap István 3Bor mondotta 1747 es 1748. 1749.”⁵⁵

A Graduál konkrét használatának végét körülbelül akkorra tehetjük, amikor a könyv könyvtári tétellé lett.⁵⁶ A könyvtárba kerülés pontos dátumát sem Kecskeméten,⁵⁷ sem Nagykőrösön nem lehet pontosan megállapítani, a gimnázium történeti katalógusai nem tartalmazzák az *Öreg graduált*.⁵⁸

⁵⁰ Pap Ferenc: *Graduáltól diktálásig* 58–64.

⁵¹ *Introitus* alatt ebben a korban nem feltétlenül a klasszikus introitus tételeket kell érteni, hanem kiválhatták akár egy invokációval, himnusszal, népénekekkel. Az *introituson* az istentiszteletet kezdő, istentiszteletre készítő (gyülekező) éneklést értjük, amely hosszabb ideig is eltarthatott. Az éneklést az iskolamester/kántor szervezte, vezette, a lelkész – ahogyan erre nézve forrásaink vannak – a hosszabb ideig tartó éneklés alatt jött be a templomba. Vö. Fekete Csaba: *Éneklés tilalma?* In: *Magyar Egyházzene* IV. (1996/1997), 319–324.

⁵² Vö. Bárdos Kornél: *Harcok a passió éneklése körül Magyarországon*. In: *Theológiai Szemle* (1971) 303–320. = *Zsoltár* III. (1996/2–3), 8–15.

⁵³ A másodbírói és az egyházgondnoki (PML NKO XII. 16) fennmaradt számadások alapján 1701 és 1767 között 19 alkalommal jegyezték fel a passiómondásért adott jutalmat, külön fizetést.

⁵⁴ A *Tertia Secundi diei* (*El hányá az Ur Isten...*) szövegrészt tartalmazó lapon.

⁵⁵ A *Tertia primi diei* (*Meg emlékezzék, Jerusálem...*) szövegrészt tartalmazó lapon. Ádám Gerzson 19. század második felében készített és később kötetbe rendezett kéziratgyűjteménye tartalmazza az iskolai törvényeket aláírt diákok névsorát és ismertes későbbi hivatalukat. A 364. oldalon olvassuk: „1749 ... Kaszap István 1752^{ben} Senior s az V. Class[is] Praeceptor[al]”, a 365. oldalon pedig: „1751 ... Ónadi K. Péter Contrascriba 1753, 1752, 1751 el[ső] o[sztály] praec[eptora]”.

⁵⁶ Kolozsváron 1771-ben, az adatot közli Kurta: *Az Öreg Graduál* 110.

⁵⁷ Kecskemét Graduálját iskolatörténeti, könyvtári adatként említi meg Nagy István akkori rektor 1825–1826-ban. Ittész Mihály: *Adatok Kecskemét zenetörténetéhez 1599–1853*, 308–309. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 9. (1987), 305–356.

⁵⁸ Vö. Hajdu Andrea: *Az Arany János Református Gimnázium könyvtárának története. (A kezdetektől 1979-ig)* Gimnáziumi füzetek 4. Nagykőrös 2004, 32. skk.

A legkorábbi, már nagy bizonyossággal a nem liturgikus használatra utaló bejegyzést magában a Graduálban találhatjuk. Vajda Ferenc kőrösi kántor városunkba kerülése után néhány évvel *végigolvasta* a szertartási könyvet, amit saját kezű bejegyzésével egy széljegyzet formájában dokumentált is a zsolttárész kezdete előtt (503. lap):

„Vegig olvasodott / 1814. a die 20^a Julij / Usq[ue] ad 30ma Julij / Wajda Ferentz ak- / kori / Cantor által”.

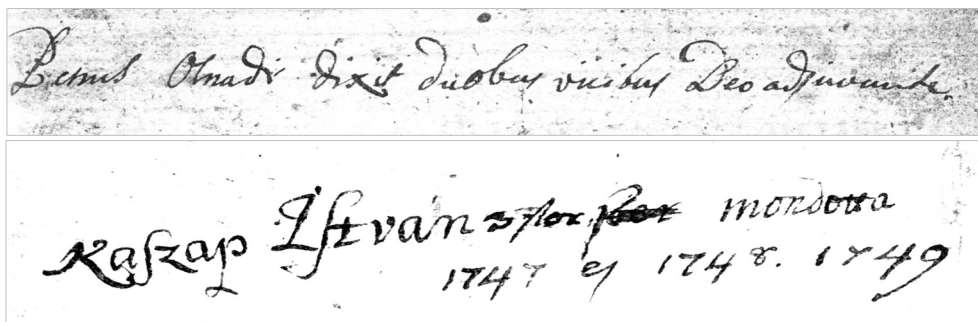
Vajda debreceni diáksága idején az *Öreg graduál* debreceni példányát már nem foghatta kézbe és nem is olvashatta, ugyanis az nagy valószínűséggel a Rákóczi szabadságharcának idején semmisült meg a többi szerkönyvvel együtt.⁵⁹ Érdekes lenne, ha több információval rendelkezniénk erről a végigolvasásról, valamint a Graduál ekkori őrzésének konkrét helyéről. Szilády Áron és Szilágyi Sándor korábban hivatkozott *Okmánytára* (1863) az 1637-es esztendőnél a *Graduállal* kapcsolatban megjegyzi:

„A graduálnak ezen Rákóczy által a városnak ajándékozott példánya ma a ref. főiskola⁶⁰ tulajdona.”⁶¹

Az egyházközség és az iskola könyvtára tulajdonképpen egy és ugyanaz volt. A templom mellett 1830–31 között felépített iskolaépületben helyezték el az időközben a várositól elválasztott egyházi levéltárat, illetve a könyvtárat, amely az 1862-es bővítés alkalmával külön emeleti terembe költözött.⁶²

Mészöly Gáspár a Galgóczy-féle városi monográfiában (1896) a főgimnáziumi könyvtár és tudományos gyűjtemény bemutatásakor csupán ennyit jegyez meg:

„Jeles példánya könyvtárunknak a Rákóczy-féle Öreg graduále, melyet II. Rákóczy György [*sic!*] küldött a mű megjelenése után a 17-ik században, sajátkezű aláírásával és jelmondatával ellátva, a nagy-kőrösi ekkleziának. E nevezetes mű később lett a könyvtárba behelyezve.”⁶³

Az Ádám Gerzson és Joó Imre nevével fémjelzett nagykőrösi iskolatörténet (1896) az *Öreg graduál* ajándékozását már egyenesen az iskolai könyvtár alapítása első adatként értelmezi (saját korukból kiindulva már el sem tudják képzelni, hogy a Graduál konkrétan használt szertartási könyv volt):

⁵⁹ Fekete Csaba: *Nánási neumák* 187. Kurta József: *Az Öreg Graduál* 123.

⁶⁰ Értsd: *református főgimnázium*.

⁶¹ Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *i. m.* 58.

⁶² Galgóczy Károly: *Nagy-Kőrös város monographiája. Régi és ujkori ismertetés*. Budapest 1896, 268., 307–309., 371–378.

⁶³ Galgóczy Károly: *i. m.* 377.

„Könyvtárunkra vonatkozólag az első írott adatot 1637-ből találjuk [...].⁶⁴ E nagy graduált I. Rákóczi György fejedelem egyházunknak ajándékozta, sajátkezűleg irván bele: «Georgius Rákócz mpria. Non est currentis neq. Volentis, sed miserentis Dei. Kőrösi ecclesiaie.» Ez idézett adatokból látjuk, hogy a város, iskolánk e hatalmas pártfogója, a könyvtár gyarapítására minő áldozatokat, költségeket hozott és tett.”⁶⁵

Forrásaink a 20. század első felében mélyen hallgatnak a kőrösi *Öreg graduál* sorsát illetően. Feltehetőleg a könyvtár csöndjében, olykor egy-egy kutató-érdeklődő tekintetétől kísérve várta jobb és szebb jövőjét. Az I. és II. világháború, majd az államosítás és az új világrend szele az iskolák, könyvtárak, közösségek addigi nyugalmát, rendjét teljesen felkavarta. Egy, a Pest megyei könyvtárakról és azok értékes könyveiről megjelentetett kötet szintén foglalkozik az ősi kőrösi kollégium könyvtárával, valamint az *Öreg graduállal*, ahol a margón egy meglepő új adatot tartalmazó kézírásos széljegyzetet olvashatunk, miszerint:

„Az államosítás alkalmával, a vallásos jellegű művekkel a Ráday-Könyvtárba került (1948.). Dr. Törös L.”⁶⁶

A nagytekintélyű gimnáziumi tanár, helytörténész és múzeumigazgató, id. dr. Törös László helyreigazítása minden bizonnyal helytálló, a kőrösi *Öreg graduált* az esetleges végleges pusztulás elől a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményébe menekítették. A nagykőrösi levéltári anyagokban és a Ráday Gyűjteményben mindaddig sajnos nem találtam olyan adatot, amely tájékoztatna bennünket a Budapestre szállításról, a Ráday Könyvtárban való őrzésről, ahogyan nincsen pontos adatunk arra sem, hogy az *Öreg graduál* pontosan mikor és miért került vissza Nagykőrösre.⁶⁷

Az *Öreg graduál* pontosan nem ismert visszakerülése után az egyházközségi könyvtár felteve őrzött részében kapott helyet évtizedeken keresztül. Az egyházi iskolázás, a főiskolai szintű kántorképzés rendszerváltás utáni beindítása, az egyházzenei érdeklődés felerősödése azt is jelentette, hogy egyre többet beszéltünk magunk is az *Öreg graduál*kól, a graduális éneklésről, az óprotestáns gyökerekről, mindeközben elkezdtük helyi közösségünk egyházzene-történetének és az *Öreg graduál* történetének felkutatását is.

Az *Öreg graduál* utoljára a Kálvin-emlékek kapcsán megrendezett *Kálvin hagyománya – Református kulturális örökség a Duna mentén* kiállítás kedvéért „hagyta el” városunkat, hiszen 2009 októbere és 2010 februárja között a Budapesti Történeti Múzeumban mutatták be a Dunamelléki Református Egyházkerület kincsei között (Kat. 2.4.12). A szép kivitelezésű katalógus két fotót is közöl az *Öreg graduál*kól, a leírás sajnos elavult adatokra támaszkodik, mivel a legújabb kutatási eredményekről nem kértek tájékoztatást.⁶⁸

2010. október 29-én a Nagykőrösi Református Egyházközség a fenntartásában működő Arany János Református Gimnázium, Szakképző Iskola és Diákotthonnal

⁶⁴ E helyen az *Okmánytár*ból idézik a Graduálra vonatkozó adatokat.

⁶⁵ Ádám Gerzson – Joó Imre: *A nagy-kőrösi ev. ref. Főgymnasium története. A nagy-kőrösi ev. ref. egyháztanács megbízásából.* Nagykőrös 1896, 293–294.

⁶⁶ Pál Ernő: *Pest Megye Könyvtárai.* Budapest 1965, 155.

⁶⁷ Idősebb gyülekezeti tagok, özvegy papnék sem emlékeznek semmilyen részletre.

⁶⁸ Fabraky Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus.* Budapest 2009, 198–199.

közreműködve *A reformáció öröksége a Nagykovácsi Református Egyház könyvritkaságaiban* címmel kiállítást nyitott meg a Gimnázium dísztermében, amely egy hónapon keresztül volt látogatható.⁶⁹ E kiállítás óta az *Öreg graduál* valójában a Gimnázium történeti gyűjteményének részét képezi. A fenntartó és tulajdonos testület vonatkozó döntése és annak részletei nem ismertek.

Röviden szeretném megfogalmazni az *Öreg graduál* jelentőségét és mai üzenetét.

1. Az *Öreg graduál liturgikus, szertartási könyv, nem csupán énekeskönyv*. A nyomtatvány és bármiféle magyar protestáns/református graduálkönyv értékelésekor nem kap elég nyomatékot ez a megkülönböztetés. Helyes a *szertartási énekeskönyv* meghatározás is, ahol – meglátásom szerint – a hangsúly a szertartáson, azaz istentiszteleti cselekményen van, ugyanis ez a könyv jelentőségét és értelmét ebben a kontextusban nyerte és nyeri el. A reformáció első évszázadaiban a graduálok mellett élt az impresszumok, avagy kantonálék (~ gyülekezeti énekeskönyv) hagyománya, amely később a graduális anyagból is merített és hagyományozott.

A graduál nem holmi énekgyűjtemény, elsősorban nem a múlt relikviája, hanem azért készült, hogy az Isten dicsőségét szolgálja, a keresztyén gyülekezet Istendicsőjét, közös szolgálatát segítse és moderálja. A keresztyén szertartáskönyvhagyomány többfajta liturgikus könyvet ismer(t), amelyek az istentiszteleti cselekményben résztvevők feladatait, teendőit és szövegeit normatív módon szabályozták és előírták. A református liturgiátörténetet nem lehet csupán a *lelkészi ágendák* nyomán megírni, ugyanis a lelkészi ágendák általában csak a lelkészekre tartozó dolgokat írták le és adták elő. Pl. a legtöbb ágendában *nincs vagy alig van* szabályozás arra nézve – még a 19. században is –, hogy a gyülekezet mikor és mit énekelt (ez alól kivétel pl. a Backamadarasi Kiss Gergely – Szerencsi Nagy István-féle agenda, másutt szórványos utalásokat találunk, ha találunk). A magyar református, ill. óprotestáns istentiszteletre vonatkozó adatainkat pl. a korai énekeskönyvek liturgikus részeiből nyerhetjük. Nyilvánvalóan balgaság lenne csupán a lelkészi ágendák vizsgálata és az adatok hiánya alapján arra a következtetésre jutni, hogy nem volt éneklés az istentiszteleten.

2. Az egyházi ének vagy zene feladatának, helyének és célkitűzésének új, teljesebb megvilágosítását munkálja a graduálkönyvekkel való foglalkozás. A liturgikus könyvek sokfélesége és egymásmellettsége figyelmeztet bennünket ma a liturgikus szolgálat komplexitására és arra, hogy az igehirdetői-imádkozói, lelkipásztori szolgálat, valamint az előénekesi-előimádkozói szolgálat egymásra van utalva, összefügg és összetartozik. Az egyházi ének nem az istentisztelet mellékes eleme, kiegészítése, a lelkipásztori mondanivaló aláfestése, hanem az Istent dicsérő közösség és szolgálat autentikus megnyilvánulása. Az *istentiszteleti cselekmény helye és rendezőelve a liturgia, a szertartásrend*, ahol mindenki hivatását és feladatát végzi a saját tudása, elhívása és felelőssége szerint. Teljességgel helytelen az az általános felfogás, amely az egyházi zene különféle formáit idegen testként kezeli az istentiszteleten (pl. a kórus „fellépése”, műsorblokkja, az értelmezhetetlen masszaként alácsorgatott zenehalmoz az istentisztelet *előtt* és *után*, amely kötelező elvárás, de pontosan olyan értelmetlen, mint a bevásárlóközpontok aláfestő zenéje vagy a pártvezér megjelenése alatt bejátszott induló, csak funkciója van, jelenté-

⁶⁹ Szabó Gábor: A reformáció öröksége, a nagykovácsi református egyház könyvkincsei-könyvritkaságai. Elhangzott a kiállítás megnyitóján 2010. október 29-én. In: *Harangszó. A nagykovácsi református gyülekezet hírlevele* XIII. (2010/34), 5–8.

se nincs; mindez természetesen az istentisztelet egyik bibliai alapelvének, a *rendnek* és a *rendezettségnek* mond ellent).

A keresztyén egyháztörténetben különféle hangsúlyokkal és tartalommal jelentkezett a kántori tisztség, ami szintén történetileg nézve egyszerre volt liturgikus, valamint tanítói tisztség. A magyar református liturgiátörténetben a rektor-iskolamester, később a kántor vezette és felügyelte a templomi szolgálatot, adandó alkalommal pedig külön szabályok szerint még a lelkészt is helyettesítette. Ezt az egységet, összetartozást fejezte ki szimbolikusan a liturgiátörténetben a szószék és az éneklőszék szertartási egymásrautaltsága és egysége (pl. Kálvin templomából is van erre adatunk).

A reformáció célkitűzése az volt, hogy az egész istentiszteletet minél közelebb hozza ahhoz, amit a Szentírás tanít, az egész istentiszteletet a szentírásszerűség és a biblicitás kell hogy meghatározza. A reformátorok különös figyelmet szenteltek az egyház- és liturgiátörténet azon állomásainak, amelyek szerintük ennek az eszménynek és maximának eleget tettek. Az *öreg graduál* mint szertartási könyv javarészt a Biblia szövegét tartalmazza, amit *imádkoztak* az istentiszteleten. Ehhez járulnak még a keresztyén gondolkodás és költészet történetileg kiérlelt, nemes megnyilvánulásai: a himnuszok, egyéb liturgikus tételek, amelyek nem arról szólnak, hogy én mit gondolok Istenről és hogyan érzem magam (mintegy a szubjektív érzésvilág sajátos életérzéséig lebontva a hitet a közösségi hitelmény mellőzésével), hanem azt éneklük veretes formába öntve, hogy mit hiszünk és – egyszerűen fogalmazva – ehhez nekünk mi közünk.

3. A Graduál a liturgikus-istentiszteleti szolgálat újabb és teljesebb értelmét és fel fogását segíti elő. A graduál-irodalom szembesít bennünket az egyetemes keresztyén egyház örökségével. Meglátásom szerint a mai magyar református egyháznak és párbeszédeinknek egyik legsúlyosabb és legegyszerűbb kérdés, hogy képesek vagyunk-e viszonyunkat egyértelműen tisztázni a keresztyén önkifejezés történeti örökségeihez, hogy erre tudunk-e ma és a jövőben építeni. Meggyőződésem szerint az egyház szolgálatának útja a komplexitás nehezebb útjának a vállalása, ahol nem csupán tagadni tudunk, hanem valami mellett érvelni és valamit felvállalni. Egyaránt örökségünk a genfi zsoltár és a magyar zsoltárparafrázis (zsoltárokból vett isteni dicséretetek és istenes énekek), de méríthetünk természetesen az egyetemes keresztyén és protestáns örökségből.

Az istentisztelet fogalmát és jelenségét nem lehet (egyes) rétegek és érdekek ízléskorlátaira szűkíteni. A teljes istentiszteletről való beszédünk és útkeresésünk alkalmával nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy az egyébként rendkívül szűkös és időben-jelentőségben korlátolt, marginális jelentőségű egyházi ének vagy egyházzene (5 versszak, max. 10 perc) minden bajunkért felelős és mindenre megoldás, ha ezzel együtt a teológiai eszmélődés és a lelkészi felelősség kérdése, az igehirdetés és az imádságok minősége továbbra is érinthetetlenül áll előttünk. Emellett a *kortárs* és *modern* fogalmak is tisztázásra várnak.

4. Az egyházi szolgálat teljesebb értelme tárul fel a graduálok segítségével. Hosszú évtizedek óta beszélnek arról a jelenségről és kárhoztatják azt, amit *Ein-Mann-System*nek nevezünk szaknyelven az egyházi életben. Azaz: a lelkész egy személyben meghatározója, alakítója és felelőse az egyházi életnek és az istentiszteletnek. Sajnos ezt a mi egyházjogi berendezkedésünk csak felerősíti. A szertartáskönyvek és liturgikus szerepek történeti egymásmellettsége és komplementaritása csak úgy valósulhat meg, ha a liturgia azonos és egyöntetű célra tekint, és célból táplálkozik.

Az egyházi év gazdag mondanivalója és történetileg kikristályosodott kontextusa nem rombolja, hanem gyümölcsözően meggazdagítja az egyházi szolgálatot, ahol mindenki tudja, hogy mi a feladata és a teendője. Nem egymást erőltetni, sőt: egymást, a keresztyén üzenetet, a mában megszólaló igehirdetés üzenetét erősíti meg *a bizonyságok nagy felleje* (Zsid 12,1), amit az énekelt imádság, az egyházzene és az istentiszteleti szövegek kiérleltége hordoz. Ahogyan a pünkösdi Lelkének erősségét és nagyságát, a nagypéntek fájalmát, a húsvét ujjongó örömét, az advent elmélyült lelki váradalmát, a bűnbánatot és az úrvacsorában Krisztussal találkozó ember mély rezdülését stb. képes a hangokba zárt bizonyágtétel nem légből kapott módon közvetíteni a gyülekezetnek. A 19. században is még (lásd erre bizonyságul a Báthori Gábor püspök idejében tartott vizitációk jegyzőkönyveit) az istentiszteleti énekrendet az adott időszaknak és vasárnapnak megfelelően a kántor-iskolamester állította össze, aki egyúttal a templomban éneklő gyermekeket is felkészíthette az istentiszteleti szolgálatra. Nem egyes légből kapott témák határozták meg az istentiszteletet és nem a konkordancia lapozásával jelölték ki az énekeket, ami egyébként nincs tekintettel sem az egyházi év adott szakaszára, sem az adott ének saját kontextusára.

5. A Graduál és a liturgikus nevelés fontos szerepet játszott az iskolázás és a műveltség tekintetében, valamint a hitvédelemben.⁷⁰ Egy rádióbeszélgetés részletében hallottam, hogy a reformáció után a diákok egyszerre tanultak „magyarul és bibliául”. De folytathatnánk tovább: „és énekeskönyviül”. Rákóczi György feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt sokat tettek anyagi és erkölcsi támogatásukkal a magyar nyelvű iskoláztatásért, a magyar könyvnyomtatásért. A fejedelem fellépése és életműve nem csupán művelődés-, hanem valláspolitikai jelentőséggel is bírt, hiszen egyértelmű határvonalat jelentett e könyv a keresztyén egyház és a szekta között. Az újkori rajongások hittorzító erejével kapcsolatban mind az iskolázás, műveltség, mind a hitvédelem kérdése jelentőséggel bír ma is. Másrészről pedig valláspolitikailag a szertartási egységet is szándékozta munkálni, ami azonban hosszú távon nem érte el azt a célt, amit kitűztek. Az iskolai használatra és az egyház-iskola kapcsolatra utal számos adat a graduálkutatásból is.

6. A korábbi források vizsgálata több haszonnal bír. Egyrészt a maguk nemében, ill. felhasználás, feldolgozott, reflektált forrásaik miatt kapcsolópontot jelentenek azzal a vágyott és eszményi korrallal, amelyben a keresztyén kultusz keletkezését látjuk. Távol vannak ezek a források azoktól a mindennapi feszültségektől, amelyekben ma élünk és olykor nehéz bennük helyesen eligazodni, és történelmi távlatba kerülnek azon feszültségek is, amelyek az adott források keletkezését jellemezték, meghatározták. Mintegy letéteményként (*depositum*) segítenek eligazodni és helyes döntéseket hozni. Ne feledjük, a 17. század Samarjai, Milotai, Geleji, Medgyesi évszázada volt!

7. Senki nem akar „visszamenni” a 17. századba, ahogyan ezt manapság többször lehet hallani a kritika hangján. Magam a Graduál-kutatás több fázisát átéltem az elmúlt évtizedekben, végigkísértem azt a folyamatot, hogy hogyan jutottunk a graduál-irodalom történeti jelenlétének teljes tagadásától a mai időkig, amikor ezt a fajta istentiszteleti stílust már biblikusnak tartják (mivel az adatok ismeretében tagadni nem lehet történeti létét), azonban a legnagyobb kifogás – szerintük – e liturgikus stílus „spiritualitásával” van. Mindeközben megfogalmazódik az a kisarkított megállapítás, amellyel

⁷⁰ Vö. Heltai János: *i. m.* 168.

én magam nem tudok mit kezdeni, hogy az egyháznak jövője van és nem múltja. A történeti idő semmissé tételével nem lehetséges a kezdőponthoz ugrani, amikor maga a Kijelentés is konkrét történelmi időkhöz, helyzetekhez és kulturális adottságokhoz kötve, a történelmi időben zajlott. Nagy reménység az, hogy nem nekünk kell ma kitárlni az egyházat, ahogyan a beszélő tanuló gyermek egy történeti úton járt és járó nyelvet sajátít el, amelynek a történelem egy pontján maga is része és akár alakítója lesz/lehet. Vajon ki értené, ha saját maga alkotta „nyelven” szólna?

8. Az istentisztelet Istenre mutat, aki az örökkévalóság Ura, akiben nincs változás vagy változásnak árnyéka. Éppen ezért – eltekintve a legkülönbélebb emberi, pszichológiai okoktól, vágyaktól és tényezőktől – a liturgia a maga nemében mint attribútum ezt a változhatatlanságot, ill. állandóságot, stabilitást kell hogy hordozza és megjelenítse az emberi élet mindennapjaiban. A liturgia nem a kísérletezés, a modernizálás, az *ad hoc* ötletelés, legújabb divatok tesztelésének helyszíne. A történeti tanúságok azt tanítják, hogy minden elhamarkodott döntés, reform történeti távlatban sokkal több gondot és deficitet hoz, mint amennyi hasznot tőle esetlegesen rövid távol remélni is lehet. Nagy kérdés, hogy az időlegesség és mulandóság kiszolgálása mellett jelentkezik-e és hogyan az örökkévalóság szolgálatának igénye a magyar református egyházban. Ha az egyház deklarálta az értékmentést és az értékőrzést hirdeti és képviseli az éppen adott és aktuális viszonyok között, mindez csak konkrét definíciók és megvalósulások mentén lesz valósággá és konkrétá. Gondolati, kifejezésbeli, nyelvi közegünkből és adottságainkból nem lehet „csak úgy” kilépni.

